

SITUACIÓ ACTUAL DE LA CULTURA RELIGIOSA

Salvador Cardús i Ros

Presentació

Com que no sóc un expert en la qüestió que es debat, ni des d'un punt de vista teòric ni pràctic, he de situar la meua reflexió, necessàriament, en un terreny conceptualment especulatiu, de tempteig, i només puc proposar una anàlisi de la realitat sobretot de tipus intuïtiu. Aquest punt de partida té l'avantatge de suggerir una mirada més arriscada sobre el tema de la cultura religiosa, i per tant, si s'encerta el camí, permetrà traspasar alguns dels tòpics amb què observem la mateixa realitat social. I té l'inconvenient, és clar, que allò que s'afirma hauria de ser passat, posteriorment, pel sedàs de la crítica, fins a dotar les tesis sostingudes del rigor que és exigible a una perspectiva pròpiament sociològica. Cal llegir aquestes ratlles, doncs, amb prou llibertat d'esperit com per acceptar les provocacions que pugui fer al pensament ordinari, i amb prou reserves com per no oblidar que tenen un caràcter exploratiu, provisional.

Les qüestions prèvies

Com sol passar en la majoria -si no tots- dels debats d'actualitat, la discussió del tema proposat només és possible i fins i tot apassionada mentre ningú no es demani de què s'està parlant. En el cas de la crisi de la cultura religiosa, és igual. Tothom sap "més o menys" de què parlem, però no "exactament" de què es parla. I no es tracta pas de si es disposa de dades estadístiques i d'informació precisa i de fiar sobre

les proporcions de la catàstrofe que obliga a la reflexió, ja que aquestes dades no ens resoldrien, sinó que accentuarien, l'obstacle fonamental: què entenem per cultura, i en particular, per religiosa.

Com a exemples de la dificultat de què parlo, suggereixo alguns interrogants. Valdria com a cultura religiosa la relativa als coneixements sobre l'art o la música d'origen religiós? O bé, on posaríem els coneixements lligats a l'esoterisme: la bruixeria, el tarot, l'astrologia, l'espiritisme... que omplen pàgines de diaris i que es venen amb èxit a les llibreries? I, encara, tot i que ja sé que ara no hem de parlar d'això, és que seria desencertat plantejar la qüestió de la cultura religiosa posant-la en relació amb el paper de l'esport en la nostra societat, amb el seguiment devot dels resultats de la NBA, (la lliga nord-americana de bàsquet), amb el paper mític i simbòlic dels seus jugadors, amb el sistema de valors que transmet, amb els mecanismes d'adhesió afectiva en què es fonamenta, amb el seu paper en la configuració de la identitat personal dels seguidors, etc.? I això per no parlar de fenòmens com la música rock, i d'altres no tan populars però no menys interessants, que relativitzarien moltíssim alguns supòsits dels que se solen utilitzar per explicar la crisi de la cultura religiosa específicament catòlica.

Tampoc no em semblaria fora de lloc, encara que no ho puc fer jo mateix per manca de coneixements, reflexionar sobre l'estat de la cultura religiosa en d'altres períodes històrics. Vull dir que la concreció d'uns sabers religiosos en uns coneixements formals generalitzats entre els fidels no deu ser pas massa antiga. Quina era la cultura religiosa de la majoria de la gent que no sabia llegir ni escriure fa poques dècades? O quina mena de coneixement és el que s'aconseguia amb l'estudi memorístic d'un catecisme com el que generacionalment vam haver d'estudiar? Al capdavant, per parlar de crisi convé saber de quin estadi previ es parteix, per tal de fer-ne una comparació i poder-ne detallar els canvis més significatius.

Tot plegat, moltes preguntes encara sense resposta. Tanmateix, el fet de no encallar-m'hi ara, no significa que les abandoni del tot. Aquestes preguntes seran presents, com una mena de marc de referència imprecís que, tot i seguir avançant en la reflexió, ens recordaran que aquesta crisi de la cultura religiosa que diu que ens preocupa és un pressupòsit que tan sols accepto provisionalment —i que hauria de ser susceptible de ser revisat al final— per tal de poder respondre la qüestió plantejada

per la Fundació Joan Maragall, ella mateixa fonamentada en la necessitat imperiosa de donar una resposta a aquesta presumpta crisi.

Bases per a pensar la situació actual

No em veig amb cor de parlar de causes de la crisi de la cultura religiosa. Les que se solen adduir, o solen ser massa genèriques (la crisi de valors, la secularització de la societat...) i llavors ho expliquen tot, o són massa concretes (la desaparició de l'ensenyament de la religió a l'escola...), i llavors hom pensa si no són explicacions ad hoc, fetes a mida, i que són merament tautològiques. Per tant, prefereixo posar uns accents en els condicionaments que considero més rellevants de la situació que analitzarem. Es tractaria de fer una mena de caricatura de la realitat que s'observa que assegurés que, malgrat la brevetat d'una exposició sintètica, s'obté una bona relació entre la informació disponible i la mínima precisió exigible. En particular, posaré tres accents:

- 1. No som tant en un procés de secularització i un pluralisme reflexius, com en un estadi de religiositat indiferent i passiva.*

Massa sovint es presenta el procés de secularització i el pluralisme actuals com a resultat del procés de desencantament. Se sol contraposar, doncs, la situació de predomini d'un catolicisme mal anomenat sociològic, amb una situació més madura de predomini de la raó. Doncs bé, potser caldria revisar si aquesta percepció de la realitat no està massa condicionada per un esbiaixament intel·lectualista, propi dels qui reflexionen sobre aquesta mena de qüestions. Des del meu punt de vista, l'actual situació queda més ben descrita per l'existència d'una creença religiosa diluïda, sense uns perfils teòrics o doctrinals ben dibuixats. Aquesta creença seria perfectament compatible amb l'aparició d'un interès esporàdic i intermitent pel fet religiós, documentable empíricament per l'atenció que susciten determinats programes televisius, o certs èxits editorials. En tot cas, sembla com si sovint faltés l'impuls que permetria passar d'una religiositat en hibernació a un interès religiós ben viu. I sigui com sigui, és clar que el comandament a distància que

permetria aquest pas del *stand by* a l'*on*, per fer servir terminologia electrònica, no és a mans de la institució eclesial.

En la percepció excessivament dramàtica d'una religiositat hivernada, penso que hi pesa molt aquesta idea difosa amb èxit, sobretot l'últim quart de segle, en el catolicisme que coneixem, que diu que cal aspirar a arribar una religiositat necessàriament reflexiva, construïda sobre una sòlida base intel·lectual. Així, gairebé s'equipara la fe madura amb una formació teològica crítica o bé amb la pertinença a una certa militància parroquial. Aquesta percepció crec que té tres falsos peus: el supòsit erroni d'un passat en què al predomini absolut d'una determinada concepció del fet religiós li correspondria un predomini absolut d'una consciència religiosa igualment monolítica. I em temo que una cosa ha estat el predomini sociopolític d'una institució com l'Església, i una altra que aquest poder es tradueix en consciència individual i reflexiva. En segon lloc, en el catastrofisme per la ignorància religiosa, hi ha aquell esbiaixament propi de l'expert que projecta la seva pròpia modalitat d'experiència religiosa en l'observació dels comportaments generals i, és clar, no s'hi veu reflectit. Tercerament, se sol tenir poc present que l'estat habitual de la consciència en l'experiència de la vida quotidiana és, precisament, el de la indiferència que proporciona el món donat per descomptat. Només les situacions problemàtiques demanen una presa de consciència reflexiva i el recurs als discursos teòrics. En cert sentit, la indiferència religiosa no és un símptoma de crisi de la religiositat, sinó tot el contrari. El que delata la crisi de l'experiència religiosa és l'excés de reflexivitat.

*2. La no presència pública de la fe és sobretot una
conseqüència directa del predomini d'una fe teòrica,
sense expressivitat pràctica.*

Anem a pams. Per a la majoria, certament, la fe encara és un afer essencialment pràctic: anar a missa, seguir la pràctica sacramental per acompanyar els rituals d'iniciació si no els posen massa dificultats, i fer algun gest esporàdic de generositat. Però aquesta realitat es manté amb dificultats per la contraposició amb un model de religiositat savi que qüestiona la dimensió pública i popular de l'expressivitat religiosa, i que només en subratlla, com a aspectes positius, la dimensió teòrica i privada.

Des d'un punt de vista sociològic, aquest model de religiositat és condemnat —al marge del seu valor des del punt de vista intel·lectual— al fracàs, o a la més gran de les dificultats de supervivència. Una realitat social duradora necessita sostenir-se en una pràctica rutinària i en un reconeixement públic de la seva normalitat. El model de religiositat savi no té en compte les dificultats de transmissió d'una consciència individual viscuda dramàticament —el risc, la conversió, el compromís...—, sense una expressió desdramatitzada en l'experiència quotidiana. La presència social del fet religiós se segueix manifestant, en canvi, a través de la religiositat popular —processons, romeries, aplecs, peregrinacions...—, a través dels viatges del Papa, o de les grans cerimònies i, és clar, dels escàndols. Sociològicament, podem afirmar que les realitats més sòlides són les que es donen per descomptat, i que deuen el seu caràcter evident a la facticitat i no pas a cap coherència teòrica reflexiva, que només apareix excepcionalment. Com després assenyalaré, aquesta contradicció entre una maduresa de la fe reflexiva i sàvia, i una solidesa de la fe per la via de la facticitat irreflexiva, és font de molts malentesos i de catastrofismes exagerats sobre la cultura religiosa.

3. La crisi de la cultura religiosa és, abans que res, la crisi d'un discurs públic autoritzat sobre el fet religiós

Certament, es pot constatar la poca presència del fet religiós en els mitjans de comunicació de massa, i en les formes de la cultura popular actual. Es podria pensar que una cultura de la imatge i de l'acció trepidant com és l'actual, difícilment pot donar cabuda a una cultura de la paraula i la reflexió com solem pensar que és la cultura religiosa. Però ja hi tornem a ser: tradicionalment, la cultura religiosa era una cultura de la imatge i del gest —la paraula, d'altra banda, era en llatí, inintel·ligible i formant part del gest mateix—, i solia anar estretament lligada a la festa i l'acció pública. Per tant, aquesta poca presència, que dóna lloc a un grau de desinformació religiosa extrem i al predomini del prejudici antireligiós (no sempre injustificat) és, si més no en part, una mera extensió de la crisi més general de la institució religiosa, l'Església, el discurs públic de la qual és igualment absent, o irrellevant, o inintel·ligible, i no pas conseqüència de cap mena d'animadversió externa.

Descripció de la situació actual

Atenent als accents posats en l'apartat anterior, de manera sintètica, descriuria la situació actual de la cultura religiosa en els següents termes i distingint cinc territoris diversos:

1. Sobre els sabers teòrics

Se suposa que són escassos i, probablement, ho són. Especialment, els coneixements sistemàtics, escolaritzables, de tipus teològic i de contingut bíblic, són mínims. Si el catecisme mai no s'havia entès, com a mínim es coneixia la Història Sagrada. Ara, ni això. Crec que ni entre els catequitzats s'arriba als mínims elementals. Curiosament, el catequista també vol arribar, sobretot, a sensibilitzar la consciència del catequitzat, i per tant no considera indispensable la correcta formalització conceptual de l'experiència religiosa, que fins i tot pot ser vista, equivocadament, com a excessivament coercitiva a l'hora d'afavorir aquella experiència íntima de la fe que es pretén. Posem per cas: a quin nivell de catequesi es parla del pecat i del perdó, i en quins termes?

Naturalment, la ignorància d'aquests sabers teòrics escandalitza només aquells qui els tenen, com escandalitza que els nois d'ara no sàpiguen qui era Franco, què va ser la Guerra Civil, quina és la capital de Noruega, o qui era Zeus o Apol·lo, etc. Com a molt, hi ha qui considera que aquesta absència de cultura religiosa pot comportar dificultats de comprensió de la cultura humanística en general: en l'art, la literatura o les formes musicals. Tanmateix, si la mateixa cultura humanística ja se la considera poc útil...

2. Sobre els sabers pràctics

Generalment no desvetllen tanta preocupació entre els responsables de la transmissió de la fe, però el seu coneixement no és millor que el dels teòrics. Les funcions comunicatives d'aquests sabers —l'ús i els significats dels colors litúrgics, els comportaments relatius als diversos períodes del calendari litúrgic, la identificació d'objectes i símbols...— s'han perdut i per tant es consideren absurds i fins i tot poden ser una font de malentesos. Un mocador al coll de color morat no indica cap

mena de sensibilitat penitencial, ni fer dieta és fer dejuni, ni el vegetarianisme és la generalització de l'abstinència quaresmal.

3. Sobre les rutines religioses privades

Solen ser escasses i, a més, estan desprestigiades. Queden vives en algunes zones rurals, o quan van lligades a costums familiars aïllats i mantinguts gairebé d'amagat, en secret. El beneir taula, el resar en anar a dormir, el posar imatges a la capçalera del llit o un Sant Sopar al menjador, etc., són en clara recessió. La quotidianitat ha quedat esporçada de manifestacions rutinàries de la fe. Aquesta desaparició comporta la impossibilitat d'una pràctica de la fe, d'una presència en l'espai quotidià domèstic o públic, i redueix l'experiència religiosa a un afer especialitzat, amb horari determinat, i en espais també especialitzats.

4. Sobre els costums i les tradicions

Potser en aquest terreny es pot parlar d'un cert reviscolament de la cultura religiosa, a remolc de l'auge general de la cultura tradicional. Aquestes tradicions recuperades, però, no es viuen necessàriament en la seva dimensió religiosa conscient, encara que jo aniria amb molt de compte abans de menysprear-les. Per exemple, quin valor es podria donar a les representacions nadalenques dels Pastorets i als Pessebres vivents, o als pessebres familiars nadalencs, des del punt de vista de la crisi de la cultura religiosa? Són irrellevants o no? O, en una altre cas, què dir de la vitalitat d'un cert turisme de base religiosa, a Lourdes, Roma o Terra Santa? De fet, tornem a topar amb el fet que són activitats que poden realitzar-se al marge d'una reflexivitat expressa, cosa que si bé les fa poc respectables des del punt de vista de la cultura religiosa sàvia, això no vol dir, de cap manera, que no siguin, com a mínim, religiosament sinceres. Al capdavall, tampoc de la confessió regular, posem per cas, no se'n deriva que qui la practica tingui un discurs coherent i ortodoxament correcte sobre la noció del pecat i de perdó!

5. Sobre el discurs públic

Ja he dit que aquest discurs és pràcticament inexistent, i això comporta una dificultat afegida a l'hora de poder pensar el fet i

l'experiència religiosa. Aquesta inexistència certifica dues coses: la manca de rellevància social de la institució religiosa, en particular de l'Església catòlica, però també el terror de la institució eclesial a passar per les mans del mitjà de comunicació. Se'n podrien explicar mil anècdotes que corroborarien la doble resistència. A banda d'això, aquí també hi pesa la dificultat d'expressar públicament la mena de fe que es considera "políticament correcta" sense anar a parar a la confessió personal de les creences més íntimes.

Elements per a un debat sobre la cultura religiosa

Tot i la insuficiència de la diagnosi, amb allò que he apuntat en tinc prou per suggerir alguns elements de debat. Res no és dit simplement per provocar, sinó que ho sostinc amb tota convicció. Tanmateix, són reflexions provisionals, que sense massa resistència canviaria per altres, si trobés un bon argument per fer-ho.

1. Església i cultura popular i de masses

Penso que hi ha una contradicció de fons entre la preocupació per la crisi de la cultura religiosa i el menysteniment d'una fe expressada a través de formes populars i mediatitzada per la cultura de masses. Estic convençut que més d'un dels qui veuen amb preocupació aquesta crisi de la cultura religiosa, en el fons, potser la preferiria abans d'haver de passar per una recuperació que impliqués un reviscolament de la religiositat popular. Ben certament, el revifament de la cultura religiosa implicaria haver d'acceptar la mediació dels mitjans de comunicació i les indústries culturals; viure a la intempèrie institucional i quedar sotmès a apropiacions del discurs religiós per part de tercers; ser notícia tant si convé com no; entrar en competència amb institucions privades que podrien donar versions no ortodoxes de la cultura religiosa... Només cal veure què passa quan algú, tot i confessar la seva pertinença eclesial, s'atreveix a oferir versions no estrictament oficials de la vida de Jesús, com ha estat el cas de J. Duquesne a França amb el seu llibre *Jesús*.

2. Cultura religiosa i escola

Escolaritzar la fe, en cert sentit, és matar-la, en la mesura que se la sotmet a les regles de joc d'una institució burocratitzada.

Escolaritzar la cultura religiosa, d'altra banda, és sotmetre-la a les mateixes tensions que ha de resistir qualsevol altra matèria. Vull dir que si els historiadors —i no diguem els professors de literatura, llatí, grec o filosofia— ja tenen dificultats per interessar pares i alumnes sobre la seva matèria —i això que no els cal parlar de secularització o pluralisme—, la cultura religiosa, com a mínim, estaria sotmesa al mateix desinterès. Si es vol ser a l'escola, s'hi ha de ser per a bé i per a mal. Encara que, a vegades, sembla que la pressió dels interessos gremials per ser a l'escola fa que s'ignorin les conseqüències no volgudes d'aquesta presència.

3. Elogi de les rutines

La reflexió més polèmica, però, és la que apuntaré tot seguit. I es deu no pas a una reflexió pròpiament religiosa, és clar, sinó a l'aplicació de simples criteris sociològics. Heus-la aquí.

La revitalització religiosa que es va derivar del concili Vaticà II, comportà la crítica d'una fe poblada, fins llavors, de rutines sense reflexivitat i dominada per un pietisme superficial i fins i tot supersticions. El resultat, fou el descrèdit general de les rutines religioses. Tanmateix, a la llarga, el procés no ha anat acompanyat per un creixement semblant de la reflexivitat. A causa de la desaparició de les rutines quotidianes, doncs, o bé s'ha generat una mena d'intel·lectualisme religiós d'elit, o s'ha retoritzat la fe. Sobretot, a l'hora de la transmissió de la fe, la manca de rutines ha fet que creure esdevingués una qüestió, només, d'adhesió racional a unes teories o uns dogmes. Ara, doncs, el problema ja no són aquelles rutines i aquell pietisme superficial, i a més podem observar quines han estat les conseqüències no volgudes d'aquella crítica, en el fons, autoritària, clerical, ni que fos clerical-progressista. Per tant, és hora de tornar a repensar la connexió entre la reflexió i l'experiència de la fe, que des del meu punt de vista obligaria a:

a. Recuperar el paper de la rutina, ja que no és una forma imperfecta d'experiència de la fe, sinó, probablement, la primera i la fonamental. Darrera de la majoria de fes madures, ben segur que hi ha una

experiència infantil de transmissió positiva de la fe aconseguida a través de rutines familiars: aquell parenostre que feia resar la mare, aquella benedicció de taula de part del pare...

b. És clar, però, que la rutina es purifica amb la reflexió, sobretot ara que alguns elements cognoscitius que acompanyaven la rutina, ja no es poden donar per descomptats.

c. Lògicament, caldria vetilar per la sobrietat i la qualitat de les rutines —hi ha benediccions actuals de taula que fan perdre la fe!

d. En qualsevol cas, seria discutible, des del meu punt de vista, l'eficàcia d'una experiència de la fe que partís d'una cultura religiosa merament acadèmica o simplement viscuda de manera íntima i privada. Al capdavall, potser ens equivoquem quan identifiquem, o reduïm, la cultura religiosa als sabers cultes, i oblidem que la cultura popular també —i sobretot— és costum, espectacle, rutina, festa... Gairebé tot, menys cultura religiosa acadèmica.